

MURATBAY NIZANOV SHIG'ARMALARINDA JUMSALGAN FRAZELOGIYALIQ OTLESIWLER

Qarlibaeva G.E, f.i.d.

H.Ayapova, magistrant

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Резюме. *Maqalada jazıwshı Muratbay Nızanov shıǵarmalarındaǵı frazeologiyalıq ótlesiwler analizlengen.*

Tayanış sózler: *frazeologizm, frazeologiyalıq ótlesiwler, leksikalıq-semantikalıq kategoriya, komponent, leksikalıq máni, semema.*

Tilimizdegi dara sózler sózlik quramda qanday birlikti iyeleytuǵın bolsa, frazeologizmler de jeke leksikalıq birlikler sıyaqlı tayar halında ómir súredi. Leksikalıq birlikler sıpatında sóz yeń tiykarǵı birlik bolatuǵın bolsa, demek frazeologizmler de ózgeshe leksikalıq-semantikalıq kategoriya sıpatında tildiń baylıǵı bolıp xızmet etedi. Frazeologizmlerdiń dara sózlerden ózgesheligi sonnan ibarat olar dara sózler sıyaqlı túsiniktiń tuwra ataması emes, al kóbinese awıspalı mánidegi obrazlı ataması bolıp esaplanadı.

Turaqlı dizbek bolıp esaplanatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń taǵı bir xarakterli ózgesheligi mınada - geypara frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ańlatatuǵın mánisi sol dizbektiń quramındaǵı hár bir sózdiń dara turǵandaǵı yamasa basqa bir mánili sóz benen dizbekleskendeǵı ańlatatuǵın mánisinen pútkilley qashıqlasqan mánide beriledi. Olardıń quramındaǵı sózler ózleriniń dáslepki leksikalıq mánisin birotala joǵaltadı. Máselen, *túyeden postın taslaǵanday* degen frazeologiyalıq sóz dizbegin alıp qarayıq. Bul frazeologizm «oylanbastan, ersi, orınsız sóylew» degen mánini bildiredi. Pútin bir frazeologizmnen usı mániniń kelip shıǵıwı da *túye, postın, taslaw* sózleriniń hesh qanday qatnası joq. Sonlıqtan bunday frazeologizmler frazeologiyalıq ótlesiwler bolıp tabıladı. Frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń semantikalıq ajıralmaslıǵı, ondaǵı pútin mániniń jeke komponentlerden kelip tuwmawı usınday sıpatqa iye. Frazeologiyalıq ótlesiwlerge mınaday sóz dizbeklerin jatqarıwǵa boladı: *iyt ólgen jer, ala jipti kesisiw, kózge shóp salıw, qabırǵaǵa keńesiw, awzınan aq iyt kirip, qara iyt shıǵıw* hám t.b. Demek, frazeologiyalıq ótlesiwdegi sózler ózleriniń dáslepki mánisinen pútkilley qashıqlanıp, olardıń hámmesi bir mánini ańlatıp keledi. Mine, sonıń ushın da, bunday dizbektegi sózlerdi bir tilden ekinshi bir tilge

awdarǵanda, olardıń dáslepki mánisin kózde tutıp, sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı, al ulıwma ańlatatuǵın mánisine qarap hám sol awdarılatuǵın tilde usıǵan sáykes ekvivalentin tawıp awdarıw kerek boladı.

Frazeologiyalıq ótlesiwlerge tán bul belgi qosımsha mánilerge iye bolıp, pikirdi tásirli hám ótkir etip beriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Sonlıqtan da, publicistikalıq yaki kórkem bayanlawlarda, súwretlewlerde olar semantikalıq-stillik derekler sıpatında xızmet atqarıp keliwge iykem boladı.

Muratbay Nızanov shıǵarmalarında frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń qollanıwında emocionallıq-ekspressiyalıq mánilik belgiler, tiykarda máni obrazlılıǵı, tásirliklik ayqın sezilip turadı, Mısalı: Sirkesi suw kótermey júrgende, qotır eshkidey súykenip sen barsań... (M. Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları» II tom, 56-bet).

Jazıwshı bul jerde sirkesi suw kótermew frazeologizmi ornında «heshteńe jaqpay júrgende» usıǵan mániles ádettegi sinonimlik birliklerdi de paydalanıwı múmkin edi, biraq sózlik quramdaǵı sol paradigmaǵa kiriwshı sememalar ishinen semantikalıq-stillik jaqtan dál, anıq hám súwretlengen waqıyaǵa sáykes poetikalıq sheberlik penen *sirkesi suw kótermew* frazeologiyalıq ótlesiwın oǵada durıs paydalanǵan. Nátiyjede aytılayın degen pikir ótkir bolıp shıqqan.

Tómendegi qatarlardaǵı frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń mánilerinde de sonday belgiler, ekspressivlik ayırıqshalıq hám boyawlar bar:

...jigitlerdiń «nakazlarınıń» birazı nırqqa sıymaydı, jóni barların ayta bereyin desem de, - ol ózimniń kóshem, «*kómeshine kúl tartqan*» bolaman. (M. Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları» II tom, 54-bet)

onıń qarawında *kesası aǵarmaytuǵın* piltaban jurnalistleri boladı. (M. Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları» II tom, 97-bet)

Lekin sońǵı waqıtları qalada hawa menen suwdıń keskin buzılıwına baylanıslı bunday *kelte jip gúrmewge kelmey* qaldı. (M. Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları» II tom, 77-bet)

Wo-oy, jer qıymıldamasa, men qıymıldamayman dep júrgen qıylı-ǵo, *demine nan pisedi*. (M. Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları» II tom, 19-bet)

Bul keltirilgen qatarlarda frazeologiyalıq ótlesiwler, kórkem shıǵarmanıń estetikalıq talapalarına say óz ornında paydalanıp, pútin mánilerge qosımsha sıpatlawshı belgilerdi taǵı da kúsheytıp oqıwshınıń sezimlerine tásir etetuǵınday wazıypanı atqarıp tur. Bul konteksttegi frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń mánilerin ekinshi bir sózler arqalı beriw qıyın, sebebi olardıń hár birindegi názik mániler ekinshi sózden tabılıwı múmkin emes.

Kórkem shıǵarmada frazeologizmlerdi qollanıwdıń áhmiyeti haqqında X.Qojaxmetova: «Jazıwshı óz shıǵarmalarında qaharmanlarınıń psixologiyalıq halatların, oyın, ruwxıy jan dúnyasın ayqın hám názik súwretlew ushın

frazeologizmlerdi múmkin bolgansha sáykesin tańlap jumsawǵa háreket etedi» degen edi.¹

Usınday qaharmannıń psixologiyalıq halatların, oynı, ruwxıy jan dúnyasın súwretlewdegi anıq hám ótkir máni tómendegi frazeologiyalıq ótlesiwlerge de tán:

Qanday *appaq xojanıń aqlıǵı bola* bereyin, báribir ol maǵan isenbeydi. (M. Nızanov «Ashıq bolmaǵan kim bar» romanı, 60-bet).

Bul keńsede *awzıń menen qus uslasań* da kewline jaqqanın qollaydı. («Kúlme maǵan» 117-bet).

Birewdi *eshikke teris mingizip* qoyıw ańsat emes. («Kúlme maǵan» 123-bet).

«Gáljeńlep júrgenin meniń arqam ekenin bildiń be?» dep támbisin berip, suwın sıǵıp, *ıyt terisin basına qapla*. (M. Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları» II tom, 88-bet)

Hár túrli stillik talaplarǵa baylanıslı frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń semantikalıq birigiwshiligi boyınsha ózgeshe bir túr sıpatında Muratbay Nızanov shıǵarmalarında ónimli qollanılp, shıǵarma tiliniń tásirlilegen, ótkirliğin asırıw ushın xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. Алматы, 1972.
2. М. Nızanov «Таńlamalı shıǵarmaları» II tom,
3. М. Nızanov. “ Ashıq bolmag‘an kim bar” romanı, Nókis, Bilim, 2013.
4. M.Nızanov. Ku‘lme mag‘an. Bilim, 2007.
5. G.Qarlıbaeva. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgesheligi. Monografiya. Nókis, 2017.

¹ Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. Алматы, 1972, 58-бет.